

راهنمای برنامه درسی درس آشنایی با مفردات قرآن

رشته علوم و معارف اسلامی - دوره متوسطه

مقدمه

قد جاءكم من الله نور و كتاب مبين
يهدى به الله من اتبع رضوانه سبيل السلام
و يخرجهم من الظلمات الى النور باذنه
و يهديهم الى صراط مستقيم (مائده / ۱۵ و ۱۶).

قرآن یک سفره‌ای است که انداخته شده است برای همه طبقات. یعنی یک زبانی دارد که این زبان، هم زبان عامه مردم است و هم زبان فلاسفه است و هم زبان عرفای اصطلاحی است و هم زبان اهل معرفت به حسب واقع.
امام خمینی (ره)، صحیفه نور، ج ۲۰: ۱۵۶

سپاس بی‌کران خدای رحمان را که کتاب مبین و نور و رحمت خویش را بر ما ارزانی داشت؛ کتابی که پیوندگان مسیر رضوان الهی را به راه‌های امن و سلامت هدایت می‌کند و از ظلمت‌های نفس و شیطان‌های می‌بخشد و به حقیقت صراط مستقیم هدایتشان می‌کند.
قرآن کریم بزرگ‌ترین هدیه الهی برای انسان‌هاست که ایشان را به سوی سعادت جاودانی راه می‌نماید.

قرآن مهم‌ترین دلیل بر حقانیت اسلام و رسالت پیامبر گرامی (ص) است که با بیان اعجاز آمیزش حجت را بر همه آدمیان تمام می‌کند.

قرآن معتبرترین سند برای اثبات معارف و احکام اسلامی است که خدای متعال بقای آن را ضمانت فرموده و از تحریف مصونش داشته است.

قرآن برترین و آخرین پیام خداوند، یکی از دو گوهر گران‌بهای به جامانده از پیامبر گرامی اسلام (ص)، سرچشمه جوشان معارف اسلامی و مدار و محور اتحاد مسلمانان است. این اقیانوس بیکران که به ژرفای حقایق آن نمی‌توان رسید و شگفتی‌هایش را پایانی نیست، پایه‌پای زمان همانند خورشید و ماه بر همه ملت‌ها، در طول زمان، می‌تابد و راه‌گشای انسان‌های تشنه حقیقت می‌شود.

نخستین گام برای ورود به دریای بی‌کران قرآن و نوشیدن معارف حیات‌بخش آن، داشتن این باور است که این کتاب حاوی هدایت الهی و کلید رستگاری است و هر انسانی که بر فطرت الهی خویش باشد، یعنی از کفر، ظلم، فسق، گناه و زشتی دوری گزیند، به میزان ظرفیت خویش از این هدایت بهره‌مند می‌شود. بدیهی است که بهره‌مندی از لایه‌های عمیق و گسترده بی‌پایان قرآن کریم به شرایط خاصی وابسته است.

کلیدواژه‌ها: راهنمای برنامه درسی، مفردات قرآن، رشته علوم و معارف اسلامی، دوره متوسطه

اهمیت و عظمت قرآن

قرآن کلام خدا و ودیعهٔ پیامبر اکرم (ص) است. کتابی است که خداوند در آن بر بندگانش تجلی کرده (فتجلی لهم سبحانه فی کتابه...) و پیامبر آن را به همراه عترت پاک خویش به عنوان دو ثقل گران بها برای ما به یادگار نهاده است (انی تارک فیکم الثقلین کتاب الله و عترتی...).

کتابی است که نه در انتسابش به خالق شک و ریب راه دارد و نه در صدق دعوی و داعیهٔ هدایتگری اش.

شفای تمام دردهاست (و نزل من القرآن ما هو شفاء و رحمة للمؤمنین^۱). لذا سرلوحهٔ تمام نعمت‌هاست؛ چرا که وقتی در سورهٔ الرحمن نعم و آلی الهی را شمارش می‌کند، قبل از همهٔ نعمت‌ها، تعلیم قرآن را یادآور می‌شود «الرحمن، علم القرآن...»

این کتاب چنان ارزشمند و عظیم است که پدیدآورنده‌اش به آن سوگند یاد می‌کند «یس و القرآن الحکیم»^۲ و اگر بر کوه‌ها نازل شده بود، آن‌ها را متلاشی می‌کرد «لأریته خاشعاً متصدعاً من خشیه الله»^۳. پس بر ماست که با بهره‌مندی مستمر از آن، کرامت انسانی خویش را پاس داریم و شکر این نعمت بی‌مثال را به جای آوریم.

ارزش و مقام معلم قرآن

معلم قرآن به جهت عظمت و جایگاه قرآن، مقام رفیع و ارزشمندی دارد و باید به‌خاطر این نعمت بزرگ، صمیمانه شاکر درگاه الهی باشد و به دلیل بهره‌مندی از نعمت عظمای هدایت و ولایت سپاس خویش را به محضرش تقدیم دارد؛ نعمتی که همهٔ مؤمنان حقیقی بدان مفتخرند اما جمعی از موهبتی ویژه برخوردارند؛ آن‌ها که «قرآن» را پس از فراگرفتن به دیگران نیز می‌آموزند و مصداق این سخن رسول اکرم (ص) هستند که «خیرکم من تعلم القرآن و علمه». از این‌رو باید گفت که معلمان قرآن اولاً وظیفهٔ شکرگزاری ویژه از محضر ربوبی را دارند و ثانیاً امانت گران‌سنگی را بر دوش می‌کشند. پس باید بسیار تلاش کنند تا امر خطیر آموزش قرآن را به خوبی به انجام رسانند؛ زیرا همه با این سؤال مهم روبه‌رو هستیم که آیا نسل نورستهٔ امروز، فردایی قرین با قرآن خواهد داشت؟

مثبت‌بودن پاسخ این پرسش در گرو اهتمام و تلاش همهٔ دست‌اندرکاران برنامهٔ آموزش قرآن در سطح ملی است اما سهم معلمان قرآن از این خوان دوچندان و بلکه چندین برابر است؛ زیرا آنان در خط مقدم‌اند.

ضرورت و جایگاه درس تفسیر و علوم قرآنی در رشتهٔ علوم و معارف اسلامی

قرآن پیام روشن الهی است که همهٔ انسان‌ها را به راستی و رستگاری دعوت می‌کند. از صدر اسلام تاکنون، آموزش این پیام جاودانهٔ الهی از مهم‌ترین اهداف تعلیم و تربیت در میان مسلمانان بوده است.

مهم‌ترین رویکرد برنامهٔ آموزش قرآن، به‌ویژه برای دانش‌آموزان رشتهٔ علوم و معارف اسلامی که اهداف و سایر بخش‌های این آموزش را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد، جامعیت آن است؛ یعنی آموزش قرآن باید به نحوی باشد که از یک‌سو همهٔ حیطه‌های یادگیری را شامل شود و به‌ویژه بر حیطهٔ عاطفی - که متکفل ایجاد و تقویت انس و علاقهٔ دانش‌آموزان به قرآن و یادگیری آن است - تأکید ورزد و از سوی دیگر تمامی موضوعات ضروری آموزش قرآن مانند روحانی، روان‌خوانی، صحت قرائت، توانایی درک معنای عبارات و آیات سادهٔ قرآن، آشنایی با معارف انسان‌ساز آن و تدبیر در آیات الهی را در حد امکان شامل می‌شود. دانش‌آموزان پیش از ورود به این رشتهٔ تحصیلی، در دوره‌های ابتدایی و راهنمایی، همچون سایر دانش‌آموزان، به اهداف مقدماتی آموزش قرآن یعنی توانایی خواندن قرآن کریم و درک معنای عبارات و آیات سادهٔ قرآن دست می‌یابند و از آنجا که در دورهٔ متوسطه در رشتهٔ علوم و معارف اسلامی تحصیل می‌کنند، باید با اهداف میانی آموزش قرآن، یعنی آشنایی بیشتر با قرآن کریم و معارف انسان‌ساز آن، چگونگی تدبیر در آیات الهی و شیوه‌های تفسیر این کتاب آسمانی نیز آشنا شوند.

برای رسیدن به این هدف، دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی، در رشتهٔ معارف و علوم اسلامی، پس از تصویب سه عنوان درسی «تفسیر و علوم قرآنی»، «آشنایی با مفردات قرآنی» و «قرائت و تجوید قرآن»، براساس ابلاغ شورای عالی آموزش و پرورش، به تدوین و تألیف متون آموزشی این دروس اقدام کرد.

رویکرد حاکم بر برنامهٔ درسی آشنایی با مفردات قرآن

رویکرد حاکم بر برنامهٔ این درس عبارت است از:

- بهره‌گیری از متن قرآن کریم

در این درس توانایی دانش‌آموزان در درک مفهوم واژه‌های قرآنی و معناکردن آیات و عبارات قرآنی ارتقا می‌یابد ولی محتوای دروس و سازماندهی آن‌ها به گونه‌ای است که دانش‌آموزان می‌آموزند که به‌طور مستقیم از قرآن کریم بهره بگیرند و آموزه‌های دینی را از متن آیات و ارتباط آن‌ها با یکدیگر استخراج کنند. این امر فایده‌های جانبی دیگری همچون انس با قرآن کریم و عادت کردن در ارجاع مسائل به قرآن کریم نیز دارد.

تکمیل حلقه‌های آموزشی قرآن کریم

درس آشنایی با مفردات قرآن به دنبال دروس آموزش قرآن در دورهٔ ابتدایی و راهنمایی و ضمن تقویت و توسعهٔ اهداف آن‌ها، ویژه ارتقای توانایی معناکردن آیات و عبارات قرآنی، برای ورود به حوزهٔ تدبیر و تفسیر قرآن نقش واسطی و آلی دارد. از این‌رو، اهداف، محتوا و سازماندهی این درس و روش تدریس و ارزشیابی آن به گونه‌ای تدوین می‌شود که این نقش را به خوبی ایفا کند و

پرداخته شده است. از این رهگذر می‌توان به مفاهیم برخی از آیاتی که در زمینه‌های زندگی فردی و اجتماعی مورد نیاز دانش‌آموزان است، دست یافت.

آمدگی لازم را برای درس تفسیر و علوم قرآنی را در دانش‌آموزان فراهم آورد.

اهداف درس آشنایی با مفردات قرآن (پایه دوم متوسطه)

الف) حیطه شناخت=

- توسعه آشنایی با معنای کلمات پر کاربرد قرآنی و مشتقات رایج آنها
- آشنایی با ریشه برخی از واژه‌های کلیدی قرآن و کاربردهای آنها به منظور زمینه‌سازی برای تفکر، تدبر و تفسیر آیات
- شناخت ویژگی‌های صرفی برخی از لغات و واژه‌های کلیدی قرآن کریم با استفاده از آموخته‌های درس عربی.

ب) حیطه مهارتی

- تقویت توانایی درک معنای عبارات و آیات قرآنی
- توانایی درک صحیح مفهوم واژه‌های کلیدی قرآن کریم
- توانایی بهره‌گیری از شناخت واژه‌ها در تفسیر آیات قرآن.

ج) حیطه عاطفی

- انس و علاقه به قرآن کریم با شناخت مفاهیم واژه‌های کلیدی آن
- شوق و رغبت بیشتر به قرائت قرآن کریم به وسیله ارتقای توانایی درک معنای آیات و عبارات قرآنی
- علاقه به تدبر در آیات قرآن کریم.

معیارهای گزینش محتوای کتاب آشنایی با مفردات قرآن کریم

«رشته علوم و معارف اسلامی»

● رعایت اهداف آموزشی
گزینش محتوا باید با توجه به اهداف آموزشی شامل اهداف کلی آموزش و پرورش، اهداف کلی دوره تحصیلی، اهداف کلی رشته علوم و معارف اسلامی و اهداف برنامه درسی این درس صورت گیرد. با توجه به اهداف خاص این درس، در انتخاب محتوا بر آیات و عبارات پر کاربرد قرآن کریم تأکید می‌شود.
● مأخذ و مستند محتوای آموزشی کتاب آشنایی با مفردات قرآن کریم

الف) تمام آموزش‌های دینی باید مستقیم یا غیرمستقیم از قرآن کریم، سیره و سنت پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت بزرگوار آن حضرت اتخاذ شود. در تدوین و تبیین این آموزش‌ها از منبع غنی علوم و فرهنگ اسلامی، که فرزندان علم و تقوا در طول چند قرن تمدن اسلامی با مجاهدت خود فراهم ساخته‌اند، استفاده می‌شود.

اصول حاکم بر برنامه درس آشنایی با مفردات قرآن

مراحل برنامه‌ریزی درسی عناوین یاد شده در پرتو اصول زیر انجام می‌پذیرد:

● توجه به رعایت توازن بین درک و فهم دانش‌آموزان و موضوعات مطرح شده
از آنجا که علوم و معارف قرآنی در سطوح گوناگون قابل طرح و ارائه است، برای دستیابی به اهداف آموزشی و تربیتی در برنامه‌ریزی این درس، به میزان درک و فهم دانش‌آموزان و علاقه‌مندی آنان به این‌گونه مباحث توجه ویژه‌ای می‌شود.

● کاربردی‌بودن مباحث با توجه به نیازهای فردی و اجتماعی مخاطبان

با توجه به ضرورت بهره‌مندی دانش‌آموزان و نسل جوان از معارف قرآنی و سرچشمه جوشان وحی، مطالب و مباحث به‌گونه‌ای گزینش و طرح می‌شوند که پاسخ‌گوی نیازهای فکری و روحی دانش‌آموزان در دوران جوانی و شرایط حاکم بر جامعه باشند.

● اولویت‌بندی مطالب با رعایت تنوع و جذابیت آنها
با توجه به روحیات دانش‌آموزان و اهمیت ایجاد علاقه به استفاده از مفاهیم و معارف قرآنی، موضوعات و شیوه طرح مباحث، تنوع و جذابیت دارند.

● ارتباط طولی و عرضی مباحث با یکدیگر
برای انسجام‌دادن به مفاهیم آموزشی در ذهن دانش‌آموزان، مطالب در کتاب به‌گونه‌ای طرح می‌شوند که با مطالب دروس بعدی در همان کتاب و با مطالب دیگر در این رشته تناسب و هماهنگی داشته باشند.

● ایجاد انس و علاقه
از آنجا که یکی از شرایط استفاده و بهره‌مندی از معارف قرآنی مانوس شدن با قرآن کریم است، مطالب این درس به‌گونه‌ای طراحی می‌شوند که بتوان به این هدف نائل شد.

● استفاده از واژه‌های پر کاربرد و کلیدی قرآن کریم
برای دستیابی به اهداف این درس، واژه‌هایی انتخاب می‌شوند که اولاً مشتقات پر کاربرد در قرآن کریم دارند و ثانیاً دربردارنده مفاهیم مهم و مفید برای دانش‌آموزان هستند.

● توجه به لغات هم‌خانواده
در این درس به منظور توسعه توانایی دانش‌آموزان در درک معنای عبارات قرآنی و نیز سهولت در امر آموزش و یادگیری بهتر، به هم‌خانواده‌های هر واژه نیز توجه ویژه‌ای شده است و دانش‌آموزان با کلمات هم‌خانواده و مشتقات آنها آشنا می‌شوند.

● استفاده از واژه‌های کلیدی
با توجه به محدودیت حجم محتوای کتاب، به واژه‌های کلیدی

تنوع، توازن و تعادل در روش‌های ارائه محتوا

توازن و تعادل در برنامه درسی نظیر تنوع در درس، تقسیم و توزیع مناسب فعالیت‌های گوناگون یادگیری مانند تجزیه، تحلیل و استدلال باید مراعات شود و شیوه نگارش درس‌ها با توجه به محتوا متنوع باشد.

اهتمام در ارائه گزارش در قالب‌های هنری

در همه سطوح و شئون آموزش، از سبک نگارش و طراحی درس گرفته تا صفحه‌بندی کتاب درسی، و نیز در نحوه آموزش توسط دبیر، از انواع شیوه‌های هنری از قبیل شعر، خط و داستان استفاده می‌شود. همچنین از امکانات سمعی و بصری برای آموزش مؤثرتر کمک گرفته می‌شود.

رعایت پیوستگی و انسجام طولی و عرضی آموزش

الف) مباحث کتاب آشنایی با مفردات قرآن با توجه به اهداف این درس لزوماً در بخش‌های گوناگون کتاب ارتباط موضوعی خاصی با یکدیگر ندارند ولی سعی می‌شود تقدم و تأخر مطالب از نوعی نظم منطقی پیروی کند.

در عین حال که تقدم و تأخر مطالب با توجه به شرایط سنی و اهداف تأثیرگذاری ضروری است، باید دقت شود که ارتباط اصول با فروع مباحث مراعات گردد.

ب) توالی مطالب در عین توجه به اهداف مختلف آموزش، با توجه به پیش‌دانسته‌ها، باید مراعات شود.

ج) در گزینش محتوا باید به ارتباط طولی و عرضی آن با دیگر کتاب‌های دوره دبیرستان توجه شود تا ضمن جلوگیری از تکرار خسته‌کننده، مباحث کتاب‌ها مکمل یکدیگر باشند.

تنظیم فعالیت‌های دانش‌آموزان

الف) علاوه بر اینکه متن دروس به گونه‌ای سازماندهی می‌شود که فرایند تدریس بر فعالیت‌های دانش‌آموزان مبتنی باشد، در پایان هر درس نیز باید تکالیف متناسب با توانایی دانش‌آموز، مانند تمرین‌هایی با ذکر منابع و طرح سؤالات مناسب، ارائه شود.

ب) محتوا باید فرصت فعالیت‌های فوق برنامه و خارج از کلاس را برای دانش‌آموز فراهم کند. به این منظور، باید در ضمن درس یا پایان آن، پیشنهادها و تشویق‌های لازم با تعیین برنامه عملی مشخص ذکر شود.

تناسب محتوا با کلاس درس

الف) محتوا متناسب با ساعت اختصاص داده شده در برنامه تنظیم می‌شود. با توجه به ضرورت تداوم برنامه این درس در طول درس، هر مرحله از کتاب در یک نوبت امتحانی و براساس دو ساعت در هفته تدریس می‌شود.

با توجه به موضوعات مورد بحث و نیز مخاطبان این آموزش، علاوه بر نصوص قرآن کریم، بر مسائل مورد اتفاق قاطبه علمای دین تأکید و از مباحث مورد اختلاف پرهیز می‌شود.

ب) در صورت نیاز به طرح مباحث اجتماعی و سیاسی، علاوه بر بهره‌گیری از آموزه‌های قطعی کتاب و سنت، ملاک انتخاب مطالب، اندیشه‌های امام خمینی و مقام معظم رهبری است.

● تناسب محتوا با فهم متوسط گروه سنی
گزینش محتوا متناسب با گروه سنی و قدرت درک و فهم متوسط دانش‌آموزان صورت گیرد. در عین حال، باید با طراحی فعالیت‌های جانبی و تحقیق، زمینه بروز استعدادها برتر فراهم شود.

● دوری از افراط و تفریط در بیان محتوای آموزشی
از افراط و تفریط در آموزش باید اجتناب شود و فقط آنچه مورد نیاز آموزش است، بیان گردد. از طرح مسائلی که متناسب با نیاز نوجوان یا هم‌هنگ با مرحله آموزش نیست، خودداری شود؛ خصوصاً که افراط و بیش از اندازه و نابجا گفتن خطرناک‌تر است و احیاناً سبب بدفهمی و انحراف فکری دانش‌آموزان می‌شود.

● بهره‌گیری از مطالب جذاب و مفید
برای تأثیرگذاری بیشتر بر روان دانش‌آموز، از مطالب جذابی که به صورت‌های شعر، داستان، و سایر نوشته‌های تخیلی و... بیان شده‌اند و هیچ‌گونه بدآموزی ندارند، استفاده شود.

سازماندهی محتوای کتاب درسی آشنایی با مفردات قرآن

● عنوان و تعداد کتاب‌ها
برای درس آشنایی با مفردات قرآن، کتابی در نظر گرفته شده است. این کتاب با نام آشنایی با مفردات قرآن در پایه دوم تدریس می‌شود.

نحوه پردازش مباحث

الف) اولویت دادن به بیان امور مثبت: مقدم داشتن آموزش امور مثبت مثل توحید و فضائل اخلاقی بر امور منفی مانند شرک و ظلم، تا بدین وسیله روح دانش‌آموز از حقایق دینی و قرآنی بهره‌مند و آثار انوار الهی در شخصیت او ظاهر شود.

ارائه تصویری مثبت از جهان، انسان و جامعه موافق فطرت دانش‌آموز است. وقتی او با چنین تصویری خو گرفت، غیر آن را نفی می‌کند.

ب) تکیه بر فطری بودن اصول دین و غیرطبیعی بودن انکار آن‌ها: از آنجا که اصول اعتقادی با فطرت انسان و نیز برهان و استدلال هماهنگ است و نقیض آن‌ها باطل و غیرعقلانی است، طرح درس تا حد امکان باید به گونه‌ای باشد که طرح سؤال بر ناحیه مقابل این اصول وارد شود تا ناسازگار بودن افکار این اصول با فطرت و عقل انسانی و غیرعادی بودن چنان برداشت‌هایی آسان‌تر تعلیم و تفهیم شود.